

pedig tapasztalatai nem lettek kedvezőbbek. Miért ez a nagyfokú ellen-szenv? Magyaráztul az 1945 előtti és utáni évtizedek egyaránt számos példát kínálnak. Kiemelkedően a népi-urbánus ellentétet és következményeit. Majd a kommunista kulturális politika abszurdításait 1956 előtt és után is. Domokos idéz egy 1960-as, szerintem is nagyon fontos naplójegyzetet: „Eddig azt hittem, Babitsot érte a legtöbb mocskok ebben az országban. Úgy van. De már versenytársa vagyok, s elszorul a szívem az undortól, hogy elébe fogok vágni. Mert én nem bírom.” S aki esetleg túl-érzékenységre gyanakodna, az olvassa el Kállai Gyula 1961-es, Illyéshez intézett sorait, amelyben egy hozzá intézett névtelen levelet a költőnek tulajdonít. „A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány első elnökhelyettese” így fejezi be levelét: „nem érzed, milyen mélyre süllyedtél a szarban?” Illyés Kádárhoz fordult elégtételért, aki ridegen elutasította a közreműködést.

Domokos Mátyás tanulmányai előtt kevéssé volt köztudott, hogy a Kádár-kor első évtizedében igen feszült a hatalom és Illyés viszonya. Hiába adott le Illyés köteteket a kiadóknak, azok nem jelentek meg, s amikor végre mégis, azt hosszas cenzori eljárásorozat előzte meg, amely versek tucatjait ítélte kihagyásra az 1961-es kötetből, s ezt kísérelte meg még 1964-ben is az az „ellenőrző” jelentés, amely leírta: „a kézirat egészét sem tartom eszmeileg megnyugtatónak”, majd felsorol 13 verset, mint a legtöbb gondot okozókat. Eddigre azonban — kényszerből s talán belátásból is — liberálisabbá vált a bolsevik diktatúra, s a *Dólt vitorla* végül is többszöri tizedelés nélkül jelenhetett meg. Illyésre azonban továbbra is „vigyáztak”, a „saját érdekében” is. Ennek legfontosabb kései példája a *Szellem és erőszak* c. esszékötet könyvesboltokba kerülésének megtiltása, a tízéves kényszerű záróltás 1978-tól. Ez és más történések életének utolsó éveiben egyre inkább kérdésessé teszik Illyés számára a becsületes alku elvének lehetségségét, értelmességét. Domokos Mátyás több helyen is kiemeli; az életútnak a harmincas évektől meghatározó gyakorlatias elve a becsületes alku. Szerinte „A költő tragikus vétké ebben a vonatkozásban: a jóhiszeműsége és a naivitása.” Mert azt hitte, hogy a bolsevikokkal lehet ily módon egyezkedni. Illyés és a hatalom viszonya a költő oldaláról valóban tragikus elemekkel telített, de ami a vétket illeti, egyértelműen aligha megválaszolható az a kötelező kérdés: vajon mi lett volna, ha Illyés „ellenáll”? Betölthette-e volna a nemzeti költő mégiscsak létező s mégiscsak betöltött feladatkorát? Igaz, Bethlen Gábor módjára, töröklél, némettel is egyezkedve cselekedett, de azért, hogy ha tündérország illúzió, legalább országnak megmaradjunk. S Egy válhat a magyar szellemi élet történetében a Rákosi- és a Kádár-kor Illyés-korrá, a görények és a héják politikájával szemben a hattyúéva.

A kétféle nézetrendszer stratégiai szintű ütközéseinek legfőbb oka a költő nemzet-felfogása. A forradalmár ifjúhoz képest az idő-sődő Illyés szerint a század legnagyobb problémája a nemzetiségi kérdés. Ő nagyszámú tapasztalattal gazdagodva-terhelve jutott kikerülhetetlenül arra a következtetésre, hogy „az individuális emberi jogok védelme megoldhatatlan a kollektív nemzeti jogok oltalmazása nélkül”, ahogy Domokos Mátyás megfogalmazta a lényegét. Ebből következett Illyésnek az a tevékenysége, amelyet a különböző pártállású internacionalizmusok oly egybehangozóan utasítottak el 1990 előtt és után is. S bizony ennek a szívós ellenérőnek is van szerepe abban, hogy általában a nemzeti sorskérdések, konkrétan egyes írók tevékenysége a manipulált közvélemény-szeletekben ellenszenvet vált ki. Annak az országnak a népessége, amely 1956 októberében még oly büszke volt magyarságára, a Kádár-kor tudatosan súlykolt internacionalizmusának hatására, amely hosszú évekre még a történelem-érettségit is eltörölte, úgy vélvén, hogy a múlt alaposabb ismerete újabb 1956-okhoz vezethet, egyre inkább a nemzeti közömbösség állapotába süllyedt. Egyébként egy olyan világtörténelmi szakaszban, amikor még Európában is felerősödött a kisebb népek nemzeti öntudata, amikor nyelvüket elcsérélt közösségek évszázadok múltán fordultak őseik kultúrájához. Ezért is kell oly fontosnak tartani, mint Domokos teszi, az 1977-es kötetben megjelent *Ninivében* c. verset. Ez a magyarság nyelvvesztő beolvasásának lehetőségét közömbösen fogadó értelmiségi társaságot mutat be, amelyben a költő helyzete: „Nyeltem is jóslatom, bús agg Jónás, Ninivében.” S e vers jelentésköréhez tartozik az a látszólag csupán életrajzi mozzanat is, hogy az utolsó években Illyés leggyakrabban a következő Petőfi-strófát idézte: „Ha nem születtem volna is magyarnak, / E néphez állanék ezennel én, / Mert elhagyott, a leghagyottabb / Minden nép közt a föld kerekén.”

Ide kapcsolódik Domokos Mátyásnak még egy rendkívül figyelemre méltó tézise, amelyet Kelet és Nyugat ellentétpárjával ragad meg, s ezzel a létező szocializmus és a polgári demokrácia különböző-

ségére utal. Az elemzés szerint Illyés a harmincas évek közepéig, pontosabban az oroszországi 1934-es utazásig „keletől” várja a haza jobb sorsát, ettől kezdve viszont rádöbben, hogy kibontakozást csak nyugatról várhatunk. E tézisnek egy részletes pályaképpben való elemzése nyilván sok finomító megállapítással, a hullámozgás érzékeltetésével járhatna, de azt a magam kutatásaival is igazolhatom, hogy egy ilyenfajta kettősség, váltás létezik a pályán. Én ezt úgy fogalmaztam meg, hogy 1945 előtt inkább a szociális, utána inkább a nemzeti kérdés a hangsúlyos Illyés világméskéiben, ám valóban megfontolandó e korszakhatárnak legalább részleges érvényű előbbre helyezése.

Domokos Mátyás könyvének csupán legfontosabb kérdésköréit kiemelve, az elemzésnek igazságait megfontolva belátható, hogy Illyés Gyula életműve, amely valóban élet és mű egységét is szemlélteti, nem csupán a lezáruló huszadik század, a „múlt” kutatói számára adott lehetséges anyag, hanem a nemzeti önismeret és így a mindenkori jelen és várt jövő szempontjából is gazdag tapasztalatok világképi és esztétikai szempontból is megkerülhetetlen tárháza. Az Illyés-felejtéssel tehát az egyén és a közösség is szegényíti s így gyengíti is önmagát. Köszönet illeti az irodalmárt, hogy ennek tudatosítását segíti.

Laczkó András

KIKERÜLÜNK A KÚTMÉLYBŐL?

Sütő András Napló-ja

Sütő András három évtizednél hosszabb ideje bizonyítja, hogy a napló milyen változatos műfaji kereteket kínál. Belefér a jegyzet, az esszé, a tanulmány, az interjú, a hivatalos összefoglaló, az elbeszéléscsúra, s természetesen a naponta leírt néhány sor. Az írói szabadság megélésének lehetősége, hogy a napló terjedelmi kötöttség nélkül írható néhány sortól a több oldalas esszéig ívelhető. Az irodalomtörténet által „naplójegyzetek”-nek minősített *Anyám könnyű álmot ígér* után az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* bizonyította, hogy az igényes napi följegyzés miként fordulhat át könnyedén sorsról, jelenről (s jövőről) szóló esszébe vagy elbeszélésbe. Ebben az átfordításban — az író pontosan megmondta — nem kis szerepe volt az otthonról hozott szavaknak: „Ha megállok fölöttem: borzongató sejtelem küldi felém a kölcsönállapot élményét; azzal, hogy a közös pokroccal alól is a Másba kíváncsoztam, otthoni szavaim nélkül valóban a Semmibe kerültem.”

A tekintélyes terjedelmű *Napló* összefoglalja mindazt, amit az erkölcsi helytállás címszava alatt érthetünk, illetve, amit a megőrzés parancsának nevezünk. Ezek külső és belső — mondhatni, napi — nehézségeit csak olyan alkotó ember tudja, aki egyre szorítóbb körülmények közé került, s azokra a körülményekre nem vagy alig gyakorolhat hatást (fölmérve azt, hogy a szorítás — mert lehetséges — egyre fokozódik). Így az objektivitás is hozzájárult, hogy metamorfózis történjék Sütő korábban csak Önmagának (az utókornak) írt *Naplójával*, Az átváltozás egyik mozgatója az a dokumentum-érték, ami a följegyzések legfőbb sajátja. Az író a leírattal megőrizte és az olvasóknak közvetítette például azokat az eseményeket, amelyeket egy nyílt levél kiváltott a hatalom látható és láthatatlan embereiből. A látható ezt írta Sütő: „Közel háromórás kemény vita B. belügyi ezredessel. A Sinkovits-hoz írott s a magyar rádióban elhangzott nyílt levelem úgy mond »fölháborította«, elképesztette őt. Tászkájában a levél gondos román fordítása. A vitában felhozott nemzetiségi bajokból semmit sem fogad el valódiként.” A *Naplóban* természetesen újra és újra előbukkan a láthatatlan ellenfél is, akit a szerző — érthetően — „telefonpatkány”-nak nevez, mert magyarul és románul rendre életveszélyesen fenyegette.

Dokumentum-értékű az is, amit Sütő *Naplójában* az írók sorsalukalásról lejegyzett. Hogy az „ürüggyel” lefolytatott házkutatások alkalmával az „illetékesek” mindig találtak valami kompromittálót. S annak a kéziratnak, tárgyának életet és munkát befolyásoló következményei voltak. Mielőtt bárki azt mondaná, hogy ismerjük, tudtunk és tudunk ilyen esetekről, s átlapozná az eseteket rögzítő oldalakat, meg kell jegyezni, hogy Sütő megrázó pontossággal körülhatárolta a rafinálnak tűnő és válogatás nélküli (mármint: a vélt ellenfelek között nem válogató) indítást. Történelmileg tanulságos példa, amit 1989. május 31-én vetett papírra az író. Akkor a marosvásárhelyi Bolyai Liceumban az Utunk szerkesztői nem tarthattak fölolvast, pedig köztük volt a párthoz tartozó, nemzetgyűlési képviselő, írószövetségi titkár főszerkesztő is. Mindez — sejjik a naplójegyzet második jelentéssrétege — azért, mert a külső és a belső cenzúra legalább úgy — néha jobban — működött, mint a hivatalos.

A kettőnek együtt Sütő András pályájának alakulásában ugyancsak volt szerepe. Lapalapítói főszerkesztőségének harmincadik évét azzal keserítették meg, illetve kényszerítették arra, hogy váltson. „Hivatalosan” arra kísérelték meg irányítani — egyszer szép szóval, másszor meg kiabálva —, hogy írjon vezércikkeket. Tudjuk, ennek a magyar sajtó- és irodalomtörténetben jelentős hagyományai vannak. Elegendő Kossuth Lajosra vagy a szerző által igencsak tisztelt Kemény Zsigmondra hivatkozni. Csakhogy a vezércikk a romániai magyar sajtóban (és szépirodalmi lapokban) évtizedekig nem azt a műfajt jelölte, amire több mint száz éve gondolhat az olvasó. A pártbüroban ugyanis csupán a dicséreteket várták el (az államelnökről és a körülményekről) Sütő András zsebe azonban nem volt tele garassal, amit letegyen. A visszautasítás után jöttek a nem hivatalos, az el nem érhető, de az életet és munkát mégis befolyásoló cenzorok. Ok nem az írást cenzúrázták, hanem a beszédet. Elképzelhető, miként adható úgy telefoninterjú, hogy a riporter bemutatkozása, jobb esetben a kérdés elhangzása után, megszakad a vonal. Nem egyszer, nem kétszer, hanem sorozatosan. Kérdés az is, hogy meddig bírja (bírhajta) az ember és az író ezt „cérnával”, idegekkel. A Naplóból — ne feledjük, kezdetben nem a nyilvánosságnak szánt följegyzéseiből — az derül ki, hogy Sütő András bírta. Mert hite és rendíthetetlen meggyőződése volt, hogy a kitarása példaértékű.

Az utóbbi szó úgy értendő, hogy a maradás — és azzal a megmaradás segítő — példája az övé. Írói habitusa és műveinek szellemisége egyaránt ere az axiómára épült: a *szülőföldön kell megőrizni a magyarságot*. Akkor is ez volt gondolatainak középpontjában, amikor 1990. március 29-én a kórházi ágyon nyilatkozott: „ahogy az egészségi állapotom engedi, azonnal hazamegyek, és ott folytatom, ahol abbahagytuk.” A szavakat tíz nappal azután mondta, hogy otthon életreszólóan és csaknem halálosan megsebesítették. Marosvásárhelyt — pogrom hangulatban. A nem feledhető március 19-i légkört Sütő és mások is csak ahhoz hasonlíthatták, ami 1848-49. vérsznapjaiban Abrudbányán, Nagyenyeden és Zalatnán történt. Az életveszélyes sebesülés után még indokolni sem kellett volna, miért nem tér haza. Az igazi példaadó nagyság bizonyosságként más történet, még Bostonból is azt üzenté fia szavaival: „alig várja, hogy hazatérhessen Marosvásárhelyre.”

Mi a magyarázata ennek a ragaszkodásnak? Sértő lenne olyan közhelyeket leírni, hogy mindenki kötődik otthonához, családjához, szülőföldjéhez, anyanyelvéhez. A *Napló* ezekkel kapcsolatban legtöbbször a szerzőről árul el, de találunk benne másokról írt példát. Olvashatunk egy idős asszonyról, aki Nagyváradon eszméletét visszanyerve azonnal azt kérdezte: „Verik még őket?” Merthogy a Magyarországra tartó vonaton ült, s ott látta, hogy a határőrök három magyar fiút ütnék-rúgnak. S mit mondott még? „Haza szeretnék menni Csikba. Csikországba.”

A Naplóból kikerekedő személyiségrajz néhány eleme sem kerülheti el figyelmünket. Mint a küzdés a független nyugalomért, az íráshoz szükséges belső békéért. Megrendülés nélkül nem olvashatók azok a lapok, ahol arról írt, hogy Sikaszóban és otthoni lakásukban miként küzdöttek (többen) a drótok és a „poloskák” kiirtásáért. Ezt a küzdelem irónia nélkül leírni nem lehetett. Ha elolvassuk a B. ezredessel a drótokról és a lehallgatásokról folytatott beszélgetést, akkor nem csupán a hatalom arcátlanlát látjuk, hanem azt is, hogy Sütő semmilyen helyzetben nem adta föl az érvelést. A személyiségrajz másik vonása a szenvedő férjé, apáé és nagyapáé. Nem segíthet felesége bánatán, gyermekeit és unokáit csak ritkán láthatta. S persze attól is szenved, hogy az erdélyi magyarság számában, nyelvében és hitében egyre fogy. Ebből az állapotból következett, hogy 1989. Mindenszentek napján írt jegyzetéből csaknem irodalomtörténeti esszé kerekedett. A fogyás, fogyatkozás persze a családban is lemérhető: „A Maros partjától Kamarásra száll a gondolatom. Be szépséges, nagy család volt ez a mienk! Anyai nagyapámnak 12 gyermeke volt a mint annyiszor mondotta: nem a szegény szülők nyakába szakadt nyomorúság, hanem Isten áldása: tudatosan vállalt erkölcsi kötelezettség.”

A gazdag tárházból kiemelt részletekből is látható, hogy Sütő András *Naplója* nem a klasszikus hagyományok nyomán született. Azokban a politikum előtérben állt, Sütőnél viszont csak a leirtak, az események mögött (egyszer rejtetten, máskor nyíltabban). Azért is alakult így a napló, mert a szerző szeretett volna megszabadulni kiszolgáltatottságtól, ami persze nemcsak rá, hanem minden, pontosabban csaknem minden ott élőre érvényes volt. Babits Mihályra hivatkozva beszél a kút mélyére került magyarságról. Jegyzeteivel, esszéivel és minden írásával Sütő András azt kívánja elérni, hogy feljussunk — a jelképes és valóságos — kútból: megmaradjon s éljen tovább nyelvünk és népünk.

Baán Tibor

ESZMÉNYEINK NYOMÁBAN

János István: Hallottad a szót?

A néhány hónap híján nyolcvan éves János István irodalmunk élő klasszikusa. Egyszerre van otthon a magyar- és a világköltészetében, a vallásbölcseletben, a klasszika filológiában, a pszichológiában. Alkotóműhelye egyike a legizgalmasabbaknak. Bizonyíthatja ezt a költő, műfordító és esszéista legújabb tanulmány- illetve esszékötete is — az Arany Jánosra s rajta keresztül Vörösmartyra hivatkozó *Hallottad a szót?*, melynek írásai nem egyszerűen ismeretet közölnek, hanem világképünket tágítva nevelnek. János számára ugyanis az irodalom s ezen belül a vers és az esszé nem cél, hanem az emberjobbítás eszköze. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha a három fejezetre (Embereszmények, *Lélekjárás, lélekézés, Betűvetők búvóletében*) tagolt kötet írásainak középpontjában az erkölcsi értékek vizsgálata áll.

Példának okáért a kötetnyitó *Európa* című esszéjében is, mely Platon és Jézus alakján keresztül a ráció (ennek hozománya a logikus gondolkodás, a technikai forradalom és a fegyverkezés) és az erkölcs viszonyát elemzi. Úgy találja, hogy az óksági Összefüggések használó tudomány valódi eredményeket mutatott fel, viszont ehhez képest erkölcsi fejlődésünk visszamaradt. Mai tragikus helyzetünk épp a felemás fejlődés következménye. Szükséges tehát átállítani a váltókat. Márcsak azért is — érvel János, mert az erkölcsi törvények épp olyan objektívak, mint a természetiek, csak épp kvantitatíve működnek. Megszegésük ennek megfelelően — s itt globális méretekben kell gondolkodni — létezésünk alapjait támadja. Vagyis lét és erkölcs mélyesen összefügg.

Ez a következtetés a kötet további írásaiban — legyen szó a János evangélium szövegkritikai vizsgálatáról — különös tekintettel az utólagos betoldásokra (aligha kell bizonygatnom, hogy ennek a hívő ember számára milyen jelentősége van), vagy a Vigília körkérdésére adott válaszlól (*Kereszténynek lenni itt és most*), vagy a magyar kálmínizmus elemző-értékelő vallomásról, szellemi jelenségekről, könyvekről, a szellemi rokonság keresésének alkalmairól, művészportrékról — folyamatosan a létezés erkölcsi dimenzióinak kérdéskörét érinti. János mint korábbi esszéköteteiben is (*Élmények és emlékezések*, 1987, *Arcoak, lelkek, álmok, versek*, 1993) olyan lélekvezetőnek bizonyult, aki — ha fogalmibb módon is, mint verseiben, de mégis azonos lelküllettel és elhivatottsággal vezeti olvasóját az erkölcsi belátás ösvényeire a heisenbergi „Központi Rend” (erről is szó esik a könyvben) irányába — vagyis a létezését szétziláló káosz ellenében az egység gondolatához.

Tagadhatatlan, hogy kulcsszóhoz érkezünk. Ám mielőtt e fogalom ismertetésébe fognék érdemes visszakapcsolni az erkölcsi értékek vizsgálatához. Vajon miért ilyen fontos a szerző számára? Azért, mert pontosan látja, hogy civilizációnk válaszúthoz érkezett. Erkölcsi megújulás nélkül már nincs jövő. Ezt a Tolsztoji gondolatot így exponálja a Tolsztoji időszertisége című dolgozat: „a világ a vesztébe rohan, mert erkölcsileg elrohadt.” Ez a tragikus diagnózis, amely — mint láttuk — folyamatosan fölmerül az írásokban különösen fontossá teszi a kiút keresésének programját. Ez a kiút — János István egész életműve erről szól — a lelünkben rejtőző démonok megfékezését jelenti. Leszállást a lélek mélységeibe az „ész lámpásával”. Erkölcsi önismeretet és újjá születést. Ezt a célt nemcsak az erkölcsi törvények vizsgálata szolgálja, az is, hanem az eszmények antropomorfizálása. János rendkívül gyakorlatias módon azt tanácsolja, hogy erkölcsi felemelkedésünk meggyorsítása érdekében válaszunk példaképeket. A szóban forgó tanulmányban erről így ír: „Már Seneca megmondta: a legkiválóbb, legtisztetreméltóbb emberek közül válaszunk egyet vagy többet, figyeljük meg, mit csinálnak, hogyan élnek és kövessük őket. Ezt tettem én is egy hosszú élet folyamán. Így alakult ki „szentjeim” névsora: Jézus, Mária, Szent Ferenc, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gandhi. Szellemileg ma is velük élek egy szálláson.” A részlet minden fejtegetésnél pontosabban kifejezi a János-esszé lényegét, mely az erkölcsös életre vezetők kalauzként az értékek és az ideák fontosságára hívja fel a figyelmet. Arra, hogy a világ megváltoztatását, jobbítását saját magunkon kell kezdeni.

Ha elindulunk ezen az úton, akkor egyre inkább úgy találjuk — s itt mérül fel ismét az egység gondolata —, hogy életünk önkényes „résrendje” helyett az időtlen és kortalan lényegre: a „minden mindenkben” élv kozmikus világosságára találtunk. Arra az összefüggésre, amit a *C. G. Jung és a keresztény lelki gondozás* című esszé (Gyökössy Endre könyvéhez kapcsolódva) így foglal össze: „a lélek az ösképeken keresztül össze van kötve az Abszolútummal”. Ez a mondat igazi kulcs, mely János egész világszemléletét nyitja. Vagyis magyarázatot ad arra, hogy miért foglalkozik a költő például India Ősi kultúrájával (mitoszaiával és vallásával). A fiatalon megélt rajongás és kíváncsiság Gandhi életére és személyiségére szinte előkészítette a költőt a Rámájána és a Mahabharata-részletek fordításának (ezért tanult meg szanszkritül) hatal-